

УДК 321.011

Гайко О. С.

Харківський національний
університет імені В. Каразіна

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУЧАСНОЇ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Розглядається трансформація сучасної капіталістичної системи в контексті завершення американського циклу накопичення капіталу. Аналізуються перспективи розвитку країн центру і периферії капіталістичної системи. Окреслено основну траєкторію розвитку капіталістичної системи і формування нового світового порядку.

Ключові слова: капіталістична система, гегемонія, центр, периферія, світовий порядок.

Гайко О. С.

ТРАНСФОРМАЦИЯ СОВРЕМЕННОЙ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Рассматривается трансформация современной капиталистической системы в контексте завершения американского цикла накопления капитала. Анализируются перспективы развития стран центра и периферии капиталистической системы. Очерчено основную траекторию развития капиталистической системы и нового мирового порядка

Ключевые слова: капиталистическая система, гегемония, центр, периферия, мировой порядок.

Gaiko O.

TRANSFORMATION OF THE MODERN CAPITALIST SYSTEM

Examines the transformation of the modern capitalist system in the context of the completion of the cycle of American capital accumulation. The article analyzes the prospects of development of the center and periphery of the capitalist system. Outlined the basic trajectory of the capitalist system and the new world order.

Key words: the capitalist system, hegemony, center, periphery, the world order.

Сучасний світ переживає системну кризу, яка зумовлена трансформацією капіталістичної системи в результаті завершення американського циклу накопичення капіталу. Криза капіталістичної системи зумовлює глобальну нестабільність, що відчувається вже сьогодні на периферії капіталістичної системи (країни Африки, Близький Схід, пострадянський простір). У цій публікації буде розглянуто основні аспекти і наслідки для світового порядку трансформації сучасної капіталістичної системи. Теоретичною базою для аналізу сучасної капіталістичної системи є світ-системний аналіз, який представлений роботами Ф. Броделя, Дж. Аррігі, І. Валерстайна.

Капіталістична система характеризується наявністю певного циклу накопичення капіталу, який пов'язаний із конкретною країною-гегемоном. Системні цикли

накопичення простежуються з XVII ст., коли основна економічна активність переноситься з країн Середземного моря до Північної Європи, власне попри фінансовий вплив італійських міст-держав, їм так не і вдалося сформувати власний цикл накопичення.

Перший цикл накопичення – Голландія (XVII-XVIII ст.).

Другий цикл накопичення – Британія (XIX – початок XX ст.).

Третій цикл накопичення – США (XX – початок XXI ст.) [1; 2; 3]

Кожен новий цикл накопичення капіталу з'являється в рамках попереднього циклу і поступово його витісняє. Цикл накопичення проходить дві фази – матеріальну експансію і фінансову експансію [3]. На фазі матеріальної експансії відбувається технологічна революція, яка пов'язана з використанням певного виду енергії (вугілля, нафта тощо), що детермінує виробництво принципово нової продукції і/або суттєво зменшує собівартість вже існуючої продукції. На цій фазі основний капітал формується в сфері матеріального виробництва. На фазі

фінансової експансії основний капітал формується у фінансовій сфері через різноманітні фінансові спекуляції. Логіка переходу від фази матеріальної до фінансової експансії зумовлена тим, що країна-гегемон, сформувавши власний цикл накопичення, постачає нову продукцію і технологію, отримуючи прибуток, однак через певний час конкурентні переваги країни-гегемону нівелюються, оскільки відбувається масове розповсюдження технологій, що призводить до суттєвого скорочення прибутку від матеріального виробництва. Зменшення прибутку від експорту товарів і технологій призводить до переходу (через економічну кризу) до експорту фінансів, оскільки саме в сфері фінансових спекуляцій можна отримувати значний прибуток. Перехід від фази матеріальної до фінансової експансії суттєво реорганізовує соціально-політичні інститути в середині держави та всю модель стосунків між державами. На фазі фінансової експансії країна-гегемон фінансує потенційного конкурента, який має сприятливі умови для формування власного циклу накопичення і направляє отримувані фінанси для розвитку сфери матеріального виробництва. Через певний час відбувається криза в рамках капіталістичної системи, яка призводить до переходу від одного циклу накопичення капіталу до іншого. Теоретичною помилкою є розгляд фази фінансової експансії в якості принципово нового етапу розвитку капіталістичної системи, в якому фінансовий сектор починає домінувати над всіма іншими сферами, саме цю помилку зробив Р. Гільфердінг [4], яку повторили низка лівих теоретиків і повторюють сьогодні в зв'язку з економічною кризою і зростанням мобільності капіталу. В середньому цикл накопичення капіталу займає одне століття, хоча Ф. Бродель слушно звернув увагу на тенденцію зменшення тривалості кожного наступного циклу порівняно з попереднім [5].

Варто підкреслити, що колишня країна-гегемон продовжує займати впливові позиції в рамках капіталістичної системи при новому циклі накопичення, однак не має такого політичного й економічного впливу, як існуюча країна-гегемон. Фактично, країна-гегемон володіє досить ефективним інструментарієм впливу на капіталістичну систему, що дає їй можливість переносити всі витрати від власного домінування на інші країни. Кожен цикл накопичення капіталу відзначається політичним впливом країни-гегемону на всю систему міжнародних

відносин, формування універсальних цінностей для інших суспільств.

Отже, цикл накопичення капіталу проходить через дві серйозні кризи. Перша криза пов'язана із переходом від матеріальної до фінансової експансії, друга – наслідок завершення циклу накопичення і перехід до іншого циклу. За визначенням Дж. Аррігі, перша криза є сигнальною, оскільки свідчить про завершення матеріальної експансії і початок занепаду існуючого циклу. Друга криза називається термінальною, оскільки вона завершує існуючий цикл накопичення і започатковує новий цикл [1]. Перехід від одного циклу накопичення капіталу до іншого супроводжується глобальною війною і формуванням нового світового порядку. Говорячи про чинник війни в процесі переходу від одного циклу накопичення до іншого, необхідно зазначити декілька принципових моментів.

По-перше, термінальна криза послаблює позиції країни-гегемону, що дестабілізує існуючий світовий порядок, оскільки загострюються протистояння між конкурентами за місце гегемону, яке переростає в повноцінну війну. Класичним прикладом є Перша світова війна, яка зумовлена завершенням британського циклу накопичення капіталу і наявністю претендентів на формування власного циклу накопичення капіталу.

По-друге, війна є чинником формування нового технологічного укладу, трансформації соціально-політичних практик, оформлення нової системи міжнародних відносин, яка базуватиметься на закріпленні балансу сил досягнутого за результатами війни. Говорячи про війну як чинник формування нового технологічного укладу варто звернути увагу на тому факті, що впровадження нових технологій стає можливим у результаті створення соціально-економічних і політичних умов для їх втілення [6; 7]. Тобто нові технології з'являються раніше, ніж соціально-політичні умови для їх реалізації. Друга специфіка формування нового технологічного укладу – доступність нових технологій, які на початку свого існування є відносно дорогими. Чинником здешевлення і розповсюдження технологій виступає війна. Реальна військова загроза ставить на перше місце проблему збереження територіальної цілісності і подальше існування держави та суспільства в якості самостійного суб'єкта. За таких умов проблема економічної доцільності відходить на другий план порівняно з проблемою безпеки, що змушує державу

створювати умови і запускати нові технології, які необхідні для військового успіху незважаючи на їхню собівартість. Якщо в умовах мирного часу ряд технологій не є рентабельними для бізнесу через їх високу вартість, то в умовах війни головним новатором в технологічному плані виступає не бізнес, а держава, яка трансформує існуючі політичні і економічні практики під модель мобілізаційної економіки, в якій основним критерієм доцільності є перемога у війні.

В умовах війни змінюється мотивація населення, яке приймає ряд політичних і економічних обмежень та готове нести всі витрати, які пов'язані із впровадженням нових технологій для війни. В той час, як в умовах мирного часу такі витрати на впровадження нових технологій не мали би суспільної підтримки. Можна подивитися на технологічну базу США, Західної Європи і СРСР до і після Другої світової війни, а більш переконливим є порівняти технологічну базу цих регіонів в період 1914-1945 рр., щоб побачити як за відносно невеликий проміжок часу змінилися технології, характер війни і побут населення, що є прямим результатом існування мобілізаційної економіки.

Нові технології роблять не конкурентоздатними низку попередніх технологій і досить стрімко витісняють їх. Як справедливо зазначає І. Валерстайн, „кожне велике технічне нововведення означало, по-перше, високоприбуткове само по собі створення нових „рідкісних” продуктів, а по-друге – винайдення процесів, які оптимізують працю” [8, с.93].

Звертаючи увагу на співвідношення між новими технологіями і циклом накопичення капіталу, варто зазначити, що умови і напрацювання для формування нового технологічного укладу формуються на стадії сигнальної кризи існуючого циклу накопичення у конкурента країни-гегемону, війна ж впроваджує ці технології, що зумовлює формування нового циклу накопичення, який перетворює нового гегемона на основного експортера технологій.

Сьогоднішній американський цикл накопичення з'являється в 1930-х рр. в результаті термінальної кризи британського циклу накопичення, яка зруйнувала систему міжнародних відносин з центральною роллю Великої Британії і остаточно закріплюється після Другої світової війни. В основі цього циклу накопичення було конвеєрне виробництво, кейнсіанська модель економіки (активна роль держави в регулюванні

економіки, масове споживання, середній клас), головний вид енергії – нафта. Варто звернути увагу на дві особливості цього циклу – американські корпорації як досить ефективна організаційна бізнес-структура, зростання повноважень державних інститутів і збільшення впливу держави на соціально-економічні процеси як наслідок війни.

Кейнсіанство з'являється як відповідь на структурні проблеми капіталістичної системи в міжвоєнний період, а саме – тривале безробіття в поєднанні з економічною депресією. Кейнсіанство виходить із кризи шляхом збільшення державних витрат для стимулювання економічного розвитку країни.

У більш широкій теоретичній перспективі можна розглядати кейнсіанство в якості державної політики, яка була орієнтована на побудову держави загального добробуту (*welfare state*), що зумовлено логікою функціонування індустріальних суспільств і модерних політичних інститутів, які одночасно розширювали сферу державної влади та індустріального виробництва, втягуючи все більшу кількість населення, що призводило до конфліктів і поступового розширення рамок демократичних інститутів для все більшої кількості населення з метою зменшення соціального тиску.

Після двох світових війн сфера індустріального виробництва і державної влади включає в себе все населення, що актуалізує соціальне протистояння і конфлікти між умовною партією „праці” і партією „капіталу”. З метою запобігання соціальних конфліктів запроваджується загальне виборче право, а великий капітал ділиться частиною прибутків із населенням шляхом впровадження соціальних програм, які фінансує держава за рахунок отриманих податків від великого капіталу, що і зумовлює появу держави загального добробуту (*welfare state*).

Американський цикл накопичення капіталу на фазі економічної експансії (чим власне й було кейнсіанство) відзначався наявністю системи грошових відносин і торгових розрахунків в прив'язці до долара США, який, в свою чергу, був прив'язаний до золота за фіксованою ціною 35 доларів США за троїцьку унцію. Ця система встановлюється за результатами Бреттон-Вудської конференції 1944 р. і зумовлює появу Міжнародного банку реконструкції і розвитку та Міжнародного валютного фонду. Метою запровадження Бреттон-Вудської системи була стабілізація

валютних курсів через їх прив'язку до долара США. Таким чином, Бреттон-Вудська система стає фінансовою основою *Pax Americana*, яка приходить на зміну фінансовій системі „золотого стандарту” епохи *Pax Britannica*.

Економічна криза на початку 1970-х рр. в країнах капіталістичної системи являє собою сигнальну кризу американського циклу накопичення капіталу. Починає стрімко розвиватися фінансовий сектор, а на зміну кейнсіанству приходить неолібералізм. Розвиток спекулятивного фінансового сектора досить болісно вдарив по країнах третього світу, які відчували відтік капіталу і потребували кредитів МВФ. Умовою отримання кредиту ставали структурні економічні і політичні зміни, які вимагав МВФ, послідовно наслідуючи ідеї монетаристів і прагнучи переформатувати політичні системи країн третього світу під стандарти країн ліберальної демократії. Таким чином, наявність міжнародних інститутів і системи міжнародного права, яка визнавала самостійність суверенних держав поєднувалася із економічним і політичним втручанням фінансових інститутів в країни третього світу, що суттєво знижувало суб'єктність цих країн, а фаза фінансової експансії значно послаблювала їх економічний стан, що яскраво демонструє суттєве погіршення соціально-економічної ситуації в ПАР.

Проблема із зменшенням промислового виробництва вирішилась перенесенням підприємств до країн третього світу, зокрема до Китаю, для оптимізації витрат на виробництво. Однак, існувала одна складність – зменшення реальної заробітної втрати (через інфляцію) і скорочення робочих місць (через перенесення виробництва до інших країн) мали б негативно вплинути на стан економіки, оскільки зменшення платоспроможності населення знизило би рівень споживання. Ця проблема була вирішена завдяки утворенню фінансової піраміди боргів. Банки і фінансові інститути створили низку фінансових ринків, в тому числі ринок деривативів (похідний фінансовий інструмент) які продавали борги, що призводило до постійного збільшення кількості кредитів, які видавалися широким прошаркам населення, в тому числі і малозабезпеченим. Тобто стимулювання попиту забезпечувалась за рахунок надання фінансовими структурами масових і доступних кредитів населенню.

Фаза фінансової експансії характеризується мобільністю капіталу, який стає

підконтрольним впливовим глобальним фінансовим міжнародним інститутам, а не національним державам, разом із поширенням нових видів передачі інформації і розпадом СРСР, починає називатися глобалізацією як принципово новий етап розвитку цивілізації.

Розпад СРСР і Організації Варшавського договору зумовив поширення капіталізму в масштабі всього світу (за винятком кількох зон, які не інтегровані до капіталістичної системи), що надало імпульсу до подальшої фінансової експансії з боку країн ядра капіталістичної системи. Можна говорити про те, що існування фази фінансової експансії протягом тривалого часу (близько тридцяти років) пояснюється появою зони для капіталістичної експансії.

У 2008 р. відбувається економічна криза (на сьогоднішній день так і не завершилась), яка була зумовлена іпотечною кризою 2007 р. Ця масштабна економічна криза запустила механізм розпаду фінансової піраміди, яка формувалася з кінця 1970-х років. У більш широкій теоретичній перспективі ми маємо говорити про те, що криза 2008 р. являє собою термінальною кризою американського циклу накопичення капіталу.

Завершення циклу накопичення є серйозною загрозою для світового порядку і низки національних суверенітетів, оскільки світ входить в фазу турбулентності і боротьби за встановлення нового циклу накопичення, який супроводжуватиметься великою кількістю глобальних конфліктів.

Новий цикл накопичення сформується на основі запровадження нового технологічного укладу, контури якого нам вже зрозумілі сьогодні. Основний акцент буде зроблений на впровадження нових видів енергії і озброєння, які стануть базою для реорганізації промисловості та отримання економічного й військового домінування тими країнами (країною), які сформують новий цикл накопичення капіталу.

Новими джерелами енергії є сланцевий газ і нафта, велика кількість потенційних запасів яких, при постійному вдосконаленні і здешевленні технології видобування, зроблять цей ресурс відносно доступним і дешевим. Значний прорив у сфері автомобілебудування за останні роки є виробництво електромобілів *Tesla* фірмою *Tesla Motors*, які за своїми технічними характеристиками суттєво випереджають автомобілі з двигуном внутрішнього згорання. Помітні нові технології в розробці робототехніки для промисловості. Окрім цього, вже помітні

принципово нові види озброєння – безпілотні літальні засоби, військова робототехніка, крилаті ракети. Сенсацією останнього часу є поява 3D-принтерів, які в перспективі здатні принципово змінити процес промислового виробництва.

Активне запровадження робототехніки у промисловості зумовлено формуванням єдиного глобального ринку праці, в результаті чого працівники з країн капіталістичної периферії отримували конкурентні переваги через меншу заробітну плату, що обумовило процес перенесення низки підприємств в країни третього світу. Впровадження робототехніки у промисловості сприяє поверненню виробництва в країни ядра капіталістичної системи (через більшу рентабельність), що в перспективі матиме негативні наслідки для соціально-економічного становища низки країн периферії.

Всі наведені вище технології, які стануть базою для формування нового технологічного укладу, які детермінують появу нового циклу накопичення капіталу, з'явилися і розвиваються в США. Також США є беззаперечним лідером у військовій сфері, як в боездатності армії, так і у витратах на озброєння. Сукупність наведених вище чинників говорить про те, що новий цикл накопичення капіталу, скоріше за все, сформуєть США. Якщо наше припущення справдиться, то вперше за всю історію існування капіталістичної системи одна і та сама країна стане вдруге країною-гегемоном.

Необхідно звернути увагу на перспективи формування власного циклу накопичення капіталу Китаєм, країнами Південно-Східної Азії та Японією. Ці країни досягли економічного успіху в рамках американського циклу накопичення капіталу і часто в них убачають основних претендентів на економічну гегемонію. На нашу думку, необхідно розмежовувати Китай та Японію з деякими країнами Південно-Східної Азії (зокрема Південну Корею і Сінгапур). Саме Китай вважається потенційним претендентом на те, щоб стати країною-гегемоном. Вплив Китаю та його економічне зростання складно заперечувати, а останні роки ця країна досить впевнено закріплюється в країнах Африки і Центральної Азії, однак існують суттєві обмеження для формування китайського циклу накопичення капіталу.

По-перше, основним ринком збуту продукції Китаю є країни ЄС, США, Японія. Залежність від зовнішніх ринків є рисою сучасної економіки Китаю. Спроба сформувати власний цикл накопичення призведе до

загострення стосунків із США, які цілеспрямовано будуть обмежувати присутність китайських товарів на важливих для Китаю ринках. Альтернативним варіантом для Китаю може бути формування внутрішнього ринку, однак проблема полягає в тому, що стимулювання внутрішнього попиту зумовлює необхідність збільшення рівня доходів значної частини населення, що зменшить зростання китайської економіки, яка базується на відносно невисокій заробітній платі.

По-друге, обмеження ресурсів у світі зумовлює ситуацію, в якій конкуренція між державами являє собою гру з нульовим результатом (перемога однієї зі сторін призводить до поразки іншої). Китай потребує великої кількості різноманітних ресурсів, що вже є серйозним викликом для країн центру капіталістичної системи, а подальше зростання Китаю буде становити загрозу для цих країн. Критично важливими для Китаю є морські транспортні шляхи, однак Китай не має такої переваги на морі, яка є в США.

По-третє, технологічна основа китайського економічного зростання базується на існуючому технологічному укладі, який сформований у рамках американського циклу накопичення капіталу. Станом на сьогоднішній день не помітні розробка і впровадження принципово нових китайських технологій, які забезпечили би формування нового технологічного укладу.

По-четверте, попри чисельну сучасну армію і її суттєву модернізацію, Китай значно поступається в технологічному оснащенні та фінансуванні армії США.

Таким чином, наведені вище обмеження говорять про те, що можливість сформувати новий китайський цикл накопичення капіталу є малоімовірною.

Південна Корея, Сінгапур і Японія, так само як і Китай, не є реальними претендентами на формування власного циклу накопичення, оскільки вони залежні від ресурсів, американської військової підтримки і технологій, які стануть основою формування нового технологічного укладу. На нашу думку, ці країни не мають іншої альтернативи, окрім як іти в економічному і політичному фарватері США, що дасть в подальшому їм можливість закріпитися в центрі капіталістичної системи в рамках нового американського циклу накопичення капіталу.

Новий цикл накопичення капіталу має адаптуватися до серйозної проблеми

сучасного світу – зростання населення при обмеженості ресурсів. Брак ресурсів і запровадження нових технологій, зокрема робототехніки, з великою ймовірністю обумовить ситуацію, за якої посиляться розшарування світу на дві зони – технологічний центр і периферію капіталістичної системи, що поглибить нееквівалентний обмін між центром і периферією і зумовить остаточну втрату суб’єктності країн капіталістичної периферії.

Отже, формування нового циклу накопичення капіталу, яке триватиме декілька десятиліть зумовить втрату суб’єктності низки національних держав, суверенітет і кордони яких будуть існувати лише формально. Багато країн просто не витримають турбулентності світового порядку, що спричинить їх розпад і/або детермінує стан постійних війн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арриги Д. Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени / Д. Арриги. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
2. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск: Полиграма, 1993. – 128 с.
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. Том 1. Структури повсякденності: можливе й неможливе / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – 543 с.
4. Гильфердинг Р. Финансовый капитал / Р. Гильфердинг. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 491 с.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1998 – 631 с.
6. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / М. ван Кревельд. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.
7. Мак-Нил У. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках / У. Мак-Нил. – М., 2008. – 456 с.
8. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с.

УДК 330.113.4

Валесян С.В.

Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

ПАРАДОКСИ „КЛАСИЧНОЇ” РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮВАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ ІНТЕГРАЦІЇ КАПІТАЛІЗМУ І ПОЛІТИКИ

*Розглядаються основні постулати класичної ринкової економіки, центральним поняттям якої є принцип саморегуляції і політики невтручання держави у процес товарного обміну. Досліджуються основні системні парадокси, пов’язані з роботою *laissez-faire*, що є запорукою для виникнення антикапіталістичних рухів. Також аналізується взаємовідносини основних протиріч саморегуляції ринку та їх проекція на політичну нестабільність у державі та суспільстві.*

Ключові слова: лібералізм, ринкова економіка, капіталізм XIX ст., невтручання, робітничий рух.

© Валесян С.В., 2014.